

1.01
Prejeto 6. 2. 2013

UDK: 323.329:(497.1) "1944/1950"

Nataša Milićević*

Inteligenca v Srbiji med revolucionarno represijo in družbeno integracijo 1944–1950

IZVLEČEK

Avtorica analizira povojno represijo in družbeno integracijo kot dve medsebojno nasprotujoči si usmeritvi v strategiji glavnega akterja revolucionarnih oblasti Komunistične partije Jugoslavije do inteligence v Srbiji v prvih povojnih letih. Posebna pozornost je namenjena dejavnikom, ki so oblikovali odnos KPJ do inteligence in vplivali na njeno ravnanje. Poleg tega avtorica znotraj vsake posamezne zgoraj navedene usmeritve spremlja njeno notranjo dinamiko, sprejete ukrepe, metode in podobno. Ne izogne se niti obravnavi odgovorov pripadnikov inteligence na te usmeritve Partije in oblasti. Razprava je napisana na osnovi neobjavljenih arhivskih virov, tiska in relevantne literature.

Ključne besede: inteligenca, Komunistična partija Jugoslavije, Srbija, revolucionarna represija, družbena integracija.

ABSTRACT

INTELLIGENTSIA IN SERBIA BETWEEN REVOLUTIONARY REPRESSION AND SOCIAL INTEGRATION 1944-1950

The author analyses the post-war repression and social integration as two mutually opposing forces in the strategy of the main actor – the revolutionary authorities of the Communist Party of Yugoslavia – towards the Serbian intelligentsia in the first years after the war. Special attention is paid to factors co-shaping the attitude of the Communist Party of Yugoslavia towards the intellectuals and influencing its actions. In the context of each aforementioned orientation the author explores the internal dynamics, adopted measures, methods, and so on. She also focuses on the responses of the members of the intelligentsia to the orientations of the Party and the authorities. The discussion is written on the basis of unpublished archive sources, press and relevant literature.

Keywords: intelligentsia, Communist Party of Yugoslavia, Serbia, revolutionary repression, social integration

* Mag., raziskovalka, Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, RS-11000 Beograd; e-naslov: natasa.milicevic@open.telekom.rs.

Inteligenca v Srbiji se je kot drugje v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni znašla v posebnem položaju. Ta je izhajal iz ambivalentnega odnosa Komunistične partije Jugoslavije kot glavne sile revolucionarne oblasti do inteligence. Komunistična partija Jugoslavije se je namreč zavedala velike družbene pomembnosti in vloge inteligence, a je do nje istočasno kazala podedovano nezaupanje in strah zaradi njenega prevladujočega meščanskega porekla, izobrazbe in vzgoje, pa tudi njenih vojnih opredelitev. Dosedanja raziskovanja kažejo, da je približno 70 % inteligence izviral iz vrst meščanstva,¹ zaradi česar je Partija v inteligenci videla sovražno, omahljivo, nedisciplinirano družbeno skupino, ki se je odrekla svojemu narodu in je bila naklonjena individualizmu.²

Vojna je to nezaupanje še poglobila. Predvojne delitve te heterogene družbene skupine so se v državljanski in protifašistični vojni pomnožile. Inteligenca v Srbiji je po eni strani bila za vlado Milana Nedića, po drugi je odprto ali po tiho podpirala gibanje Dragoljuba Mihailovića, po tretji se je priključila narodnoosvobodilnemu gibanju, po četrti pa je le čakala, kaj bo ... Partija je po vojni pod pritiskom nove družbene stvarnosti to stališče delno spremenila in ga ponovno definirala, ni pa ga opustila. Gre za nekaj medsebojno povezanih dejavnikov, ki jih je Partija morala upoštevati. Prvič: KPJ je po zmagi svoje osvobodilne in revolucionarne strategije vzpostavila oblast in postala sila, ki je pospešeno ustvarjala nove družbene okoliščine po svojih pogledih in vizijah. Ni bila več v položaju majhne, nezakonite stranke, ampak dominantne politične in družbene sile, ki je v okviru svetovne vojne izpeljala revolucijo. Drugič: na koncu vojne sta imeli jugoslovanska in srbska družba visok odstotek nepismenih (blizu 45 %) in nizko stopnjo izobrazbe z obremenitvami, ki so jih prinesle posledice velikih materialnih in človeških izgub. Tretjič: maloštevilna jugoslovanska in srbska inteligenca, ki sta v medvojnem obdobju skupaj z uradništvom zajeli komaj 5 % prebivalstva, sta v vojni po nekaterih ocenah izgubili (smrt, poboji, emigracija ...) 40.000 intelektualcev in 90.000 strokovnjakov.³ To je število, ki bi bilo tudi za države, ki so bile gospodarsko in kulturno bolj razvite, ogromna in težko nadomestljiva izguba. Četrtnič: KPJ ni mogla samostojno ali opirajoč se na delavski razred, v katerega imenu je delovala, izvesti obnove in izgradnje v vojni razdejane države. Zavedala se je, da je njen strokovni in intelektualni potencial daleč pod zadovoljivo ravno. Zato so bili zanjo nujno potrebni pomoč, podpora in sodelovanje različnih strokovnjakov, še posebej inteligence, njenega strokovnega znanja in izkušenj. Petič: pri srbski inteligenci je imelo dodaten pomen vsiljevanje ideološko-politične floskule o »velikosrbskem hegemonizmu«, kar se je posebej odražalo na podedovani ustvarjalni inteligenci. Pritisk omenjenih ideološko-političnih, ekonomskih in kul-

¹ Milosav Janičijević: Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije. Beograd 1984, str. 84; Ljubodrag Dimić: Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952. Beograd 1988 (dalje Dimić, Agitprop kultura), str. 96.

² Prav tam, str. 95–98; Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić: Istoriografija pod nadzorom, 1. Beograd 1996, str. 199–200.

³ Dušan Bilandžić: Historija Socijalističke Federativne Jugoslavije : glavni procesi 1918–1985. Zagreb 1985, str. 112; Dimić, Agitprop kultura, str. 21.

turnih dejavnikov je vplival na to, da sta se Komunistična partija Jugoslavije in inteligenca znašli v položaju, ki ga je odlikovala protislovnost in je od obeh strani zahteval povečano pozornost in previdno ravnanje.

Zato je Partija v ideološkem diskurzu inteligenco apostrofirala kot enega od »treh dejavnikov« družbene preobrazbe, ki »mora« biti ob delavcih in kmetih vključen v ustvarjanje nove podobe družbe.⁴ Tako je inteligenco izločila iz meščanstva kot razreda, na katerega ni računala, vzpostavila pa se je tudi razlika med »zaželeno« in »nezaželeno« inteligenco. »Zaželeno« inteligenco je bilo treba – kot »napredno, pošteno in ljudsko inteligenco«, ki je pred vojno in med vojno stala ob strani delavskemu razredu, razumela njegove potrebe in vizije – podpreti in promovirati. Ta je po omenjenem videnju Partije dobila aktivno vlogo v sklopu »razredne zveze«, ki bi ob delavcih in kmetih morala prispevati k oblikovanju družbe na novih osnovah. Po isti logiki bi »nezaželena« inteligenca – kot »reakcionarna, nepoštena in neljudska« – morala deliti usodo kapitalistov. V nasprotju s kapitalisti, ki jih je Partija v procesu rušenja meščanske družbe in njene dediščine uničevala, se je »nezaželena« inteligenca znašla v nekakšni »sivi coni«. Po eni strani je bila zaradi maloštevilnosti in posedovanja kulturnega kapitala (strokovnosti, znanja in izkušenj) za Partijo nujna, po drugi pa se je je bala. Obenem je meščanski inteligenci omogočala obstati v novi družbeni stvarnosti. Kakor koli že, KPJ je inteligenco – ob delavskem razredu in kmečkem prebivalstvu – priznavala in promovirala kot posebno družbeno skupino in steber nove družbe.

Vse to je vplivalo, da je do inteligence v Srbiji, pa tudi drugje v Jugoslaviji, oblikovala zapleteno strategijo, ki je združevala nekaj smeri delovanj, ki so potekale vzporedno, a tudi prepletene. Sočasno pa so druga drugi tudi nasprotovale. Glede na cilj, uporabljene metode, del inteligence, na katerega je bila usmerjena, in vlogo, ki ji jo je Partija namenila, lahko identificiramo s štirimi smermi delovanja: revolucionarno represijo (anihilacijo), integracijo, ustvarjanje »nove« inteligence in izgradnjo partijske inteligence. Med temi smermi sta bili posebnega pomena revolucionarna represija in integracija, ki sta se predvsem odražali na podedovani meščanski inteligenci.⁵

Neposredno po osvoboditvi je nad inteligenco v Srbiji, tako kot v Jugoslaviji, dominirala revolucionarna represija. Najbolj zastopana je bila konec leta 1944 in med letom 1945, ujemala pa se je s trajanjem prvega represivnega cikla, v katerem je revolucionarni subjekt ostro obračunal z ideološko-političnim nasprotnikom – meščanstvom.⁶ Združevala je veliko število ukrepov, s katerimi je »nova oblast« ob-

⁴ Prvi človek jugoslovanske revolucije Josip Broz Tito je v enem svojih govorov junija 1945 na takšen način poudaril »zvezo« delavcev, kmetov in »poštene inteligence«: »To so trije dejavniki, trije najpomembnejši dejavniki v naši državi, ki so garancija, da lahko zgradimo našo državo.« – Josip Broz Tito: Govori i članci I. Beograd 1959, str. 331, Prvi govor v Šumadiji, 18. 6. 1945.

⁵ Več o tem Nataša Milićević: Komunistička strategija prema srpskoj inteligenciji 1944-1950. V: Srbi i Jugoslavija. Država, društvo, politika. Beograd 2007 (dalje Milićević, Komunistička strategija prema srpskoj inteligenciji), str. 293–310.

⁶ Dosedanja raziskovanja represije v prvih letih po drugi svetovni vojni kažejo, da se je izvajala v treh ciklih, ki so se zelo jasno razlikovali po intenziteti, uporabljenih instrumentih, formi in obliki represije ter strukturi kaznovancev. Prvi cikel je trajal od osvoboditve Srbije do jeseni 1945. Odlikovala

računavala s pripadniki inteligence, in s katerimi jih je tlačila in izločala iz javnega življenja, kulture in znanosti. Glavni kriterij za uporabo represije je bil ideološko-politični. Revolucionarna represija je po eni strani predstavljala posledico omenjenega stališča Partije, ki je izražal nezaupanje do intelektualcev nasploh kot do nediscipliniranih, nestanovitnih in nezanesljivih ljudi, ki jim je »buržujsko«⁷ poreklo onemogočalo boriti se za vrednote socializma, pa tudi njenih vojnih opredelitev, medtem ko je po drugi strani izhajala iz potrebe, da se družba, in kot njen del tudi inteligenca, »očisti«⁸ od – kot so poudarjali – »ostankov fašizma«.

Represija je imela posebej pomembno spodbudo nad inteligenco v proklamiranem obračunu Partije z »velikosrbskim hegemonizmom«⁹ in »velikosrbskim šovinizmom«. Po dojetanju nove oblasti je meščanstvo, s tem pa tudi največji del inteligence, za ohranitev razrednih položajev oziroma zaradi »socialne sebičnosti«¹⁰ sodelovalo z okupatorjem in vstopilo v kolaboracijo in narodno izdajo.⁷ Zaradi tega je bilo tudi sprejemanje represivnih ukrepov samo po sebi umevno; iz družbe in inteligence je bilo treba izločiti vse tiste, ki so se izpovedovali za sovražnike nove vizije družbe, tiste, ki so sodelovali z okupatorjem in sodelovali v domači upravi pod okupacijo, ali pa so pripadali Ravnogorskemu odporniškemu gibanju in ga javno podpirali. Kot ideološko-politični sovražniki so bili pripadniki inteligence javno zaznamovani kot »vojni zločinci«, »sovražniki«, »reakcija«, »politikanti« ...

Preverjanje »pravilnosti«¹¹ dela in obnašanja pod okupacijo je zajemalo celotno inteligenco, od univerzitetnih profesorjev in učiteljev v osnovnih in srednjih šolah prek umetnikov in književnikov do novinarjev in zdravnikov. Način kaznovanja je bil odvisen od teže prestopka. V skladu s tem je moč ločiti tudi nekaj kategorij kaznovanih pripadnikov inteligence. Prvo kategorijo so tvorili tisti, ki so bili po odločitvah vojnih sodišč trajno izločeni iz srbske in jugoslovanske družbe. Tej je bilo zaradi teže obtožbe in kazni najtežje. Med njimi so bili univerzitetni profesorji dr. Miloš

ga je huda strogost, oblika boja proti sodelavcem okupatorja, vzdušje maščevanja, ki je omogočalo tudi fizično uničenje nasprotnika v državljanski vojni in vseh nasprotnikov »nove oblasti«, poudarjena ideološka in politična vsebina. Drugi cikel represije, povezan z obdobjem konsolidirane oblasti komunistov in omejen na čas med 1946 in 1948, je odlikovala omiljena represija (redkejša uporaba smrtna kazni), dušenje legalne opozicije, idejno-politična in propagandna diskriminacija (namesto za sodelovanje z okupatorjem je bila pogostejša obtožba za špijonažo), sodni procesi in izguba različnih pravic. Tretji represivni cikel se je začel s spopadom z IB in je trajal do Četrtega plenuma KPJ 1951. Zaznamovali so ga okrepljena represija do informbirojevcev oziroma znotrajpartijskih sovražnikov, pa tudi do ostalih sovražnikov oblasti in »nove družbe«, samovolja organov oblasti in povečan nadzor vseh sfer družbenega življenja. Več o tem v: prav tam; Srđan Cetković: Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd 2006.

⁷ O tem so neposredno govorili tudi na zasedanju Velike protifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije. To je bilo še posebej izrecno povedano v pojasnilu sklepa o izobraževanju Sodišča za sojenje zločinom in prestopkom zoper srbsko narodno čast, ki je bil neposredno usmerjen proti srbskemu meščanstvu in s tem tudi srbski inteligenci. V pojasnilu med drugim piše, da se s tem ukrepom v srbskem narodu obsojajo tisti kapitulanti in izrodki, ki so bodisi zaradi osebne ali socialne sebičnosti bodisi zaradi strahopetstva na takšen ali drugačen način sodelovali z okupatorjem, služili v njegovem aparatu ali mu delali različne usluge. Na ta način so izdali svoj narod in umazali svoje narodno ime in čast (Velika antifašistička skupščina narodnog oslobođenja Srbije (9–12. 11. 1944, Beograd 1945), str. 185).

Trivunac⁸ in dr. Branko Popović,⁹ književniki Grigorije Božović¹⁰ in dr. Svetislav Stefanović,¹¹ pa tudi novinarji Svetolik Savić,¹² Bogdan Simić,¹³ Sima Francen¹⁴ itd. Vsi omenjeni so bili obsojeni na tajnih procesih jeseni 1944, o njihovih obsodbah

⁸ Dr. Miloš Trivunac, znani predvojni germanist, je bil za zelo kratek čas minister za izobraževanje v vladi Milana Nedića (od konca avgusta do prve polovice oktobra 1941), ko ga je zamenjal Velibor Jonić. Poleg dela v vladi mu je nova revolucionarna oblast zamerila, ker je leta 1941 podpisal Apel srbskemu narodu, kot tudi dejstvo, da se je ukvarjal z zločini nad poljskimi častniki v Katinskem gozdu. Ustreljen je bil 30. 12. 1944. – Politika, 4. 1. 1945, str. 4; Vojni arhiv, Četniški arhiv (VA, ČA), Depeše, ki sta Vrhovnemu poveljstvu iz Beograda pošiljala Kosta Petrović in Momir Petrović po osvoboditvi, od 15. 12. 1944 do 12. 4. 1945, šk. 278, reg. št. 20/1, Poročilo št. 4, 4. 1. 1945; Arhiv Srbije (AS), MF NRS, Odsek za narodno imetje, 1945–1946, šk. 714, Nepopolni seznam narodnih sovražnikov, obsojenih s strani Vojaškega sodišča Poveljstva mesta Beograd s 7. 4. 1945, ki ga je Uprava državnih dobrin poslala Upravi narodnih dobrin Srbije.

⁹ Dr. Branko Popović, slikar in profesor zgodovine umetnosti, je pod okupacijo postal dekan Tehniške fakultete. Po spominih sina Prijezde Popovića so ga že prvi dan osvoboditve odpeljali iz njegovega stanovanja. Po sodbi, izrečeni 18. 11. 1944, je bil kriv, ker je za časa okupacije vstopil v nov Senat Univerze, ker je podpisal protikomunistični apel in ker je kot dekan fakultete vplival na odstranitev tistih študentov, ki se niso strinjali z obstoječim stanjem. Kmalu so ga ustrelili, za to pa je njegova družina izvedela iz časopisov. – Arhiv Jugoslavije (AJ), Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev: DKZ 110-828-876, Del. št. 2251/45, Prepis sodbe za Branka Popovića in ostale z 18. 11. 1944, sestavljen 26. 3. 1945; Svet za demokratske spremembe v Srbiji, Stenogram pričanja Prijezde Popovića, str. 4; Politika, 27. 11. 1944, str. 1; Nataša Miličević: Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944–1950. Beograd 2009 (dalje Miličević, Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo, str. 301–303).

¹⁰ Grigorije Božović se je v medvojnem obdobju razen s književnim in novinarskim delom ukvarjal tudi s politiko (narodni poslanec), bil pa je tudi predsednik srbskega PEN-kluba. Za časa okupacije se je umaknil v Črno goro, kjer je podpiral Ravnogorsko gibanje in sodeloval pri časopisu Pljevaski glasnik. Obtožen je bil sodelovanja z italijanskim okupatorjem in za besedila, ki so izhajala v omenjenem časopisu. Obsojen je bil 29. 12. 1944, kazen – usmrtitev pa je bila izvedena 1. 1. 1945. – AS, MF NRS, Odsek za narodno imetje, 1945–1946, šk. 714, Nepopolni seznam narodnih sovražnikov, obsojenih s strani Vojaškega sodišča Poveljstva mesta Beograd s 7. 4. 1945, ki ga je Uprava državnih dobrin poslala Upravi narodnih dobrin Srbije; Zapisnik z zaslišanja in sodba Grigoriju Božoviću sta bila objavljena v knjigi Milenka Jفتovića: Ličnost i književno delo Grigorija Božovića. Zubin Potok–Priština 1996, str. 127–143.

¹¹ Dr. Svetislav Stefanović je bil zdravnik, književnik in prevajalec. Po sodelovanju v prvi svetovni vojni je sodeloval pri ustanovitvi Katedre za patologijo Medicinske fakultete v Beogradu in pri delu Jugoslovenskega zdravniškega društva. Pod okupacijo je bil predsednik Srbske književne zadruge. Obtožen je bil »preganjanja« književnikov pod okupacijo kot tudi članstva v mednarodni strokovni komisiji, ki je raziskovala sovjetske zločine v Vinicah, kar je bilo najverjetneje odločilno za njegovo obsodbo in streljanje. Več o tem v Miličević, Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo, str. 303–304.

¹² Svetolik Savić je bil založnik in urednik časopisa Balkan. Pisal je za okupacijske časopise. Z osvoboditvijo Beograda je bil aretiran in obtožen, da je »brez sramu napadal« zaveznike in narodnoosvobodilno gibanje. – Politika, 27. 11. 1944, str. 1.

¹³ Bogdan Simić je bil predvojni dopisnik Politike z Dunaja. Med okupacijo je bil na položaju urednika zunanje politike v dnevnem časopisu Novo vreme. Po osvoboditvi je bil obtožen, da je sodeloval z okupatorjem pri propagandi. V obtožnici so navedli, da je »po navodilih Nemcev pisal hvalnice nemški vojski in fašizmu, poudarjal nemške uspehe, zavajal javnost z lažmi o šibkosti in neslogi zaveznikov, vzdrževal bližnje stike z gestapom«. – Politika, 27. 11. 1944, str. 1.

¹⁴ Sima Francen, predvojni novinar Politike, je bil pod okupacijo sodelavec časopisa Novo vreme. Po osvoboditvi je bil obtožen, da je vzdrževal tesne zveze z gestapom in da je »neumorno« poveljeval Nemčiji in njeno vojaško moč kot tudi napadal zaveznike. Ustreljen je bil novembra 1944. – Politika, 27. 11. 1944, str. 2.

in izvršeni kazni – streljanju – pa je bila javnost obveščena šele nekaj dni kasneje. V nasprotju s književnikom Grigorijem Božovićem, ki je sodeloval v gibanju Draže Mihailovića, so ostali zasedali nekatere od pomembnih položajev v okupacijski upravi ali pa so sodelovali pri časopisu *Novo vreme*. V tej kategoriji jih je bilo največ. Poleg tega je bil dr. Branko Popović, dekan Tehniške fakultete pod okupacijo, eden redkih, ki je iz skupine intelektualcev banjskih taboriščnikov leta 1941 ponovno »nastradal« že prvega dne po osvoboditvi Beograda. Dva od zgoraj omenjenih, dr. Miloš Trivunac in dr. Svetislav Stefanović, sta bila tudi člana komisije, ki je raziskovala zločine nad poljskimi častniki v Katinskem gozdu, kar so jima očitno še posebej zamerili.

Drugo kategorijo, teža kazni je bila tu milejša, so sestavljali tisti pripadniki inteligence, ki so bili za krajši ali daljši čas zaprti. Med njimi so bile tudi velike razlike glede na to, kdaj so jim sodili, in ali jim je sodilo vojaško ali redno sodišče. Pomembno je poudariti, da je bilo prvih nekaj mesecev osvoboditve, vse do sestave sodišč narodne časti, za sojenje sodelovanja z okupatorjem pristojno vojaško sodišče, zato so bile tudi kazni precej strožje. Ta politika kaznovanja vseh nasprotnikov revolucionarnih sil, pa tudi pripadnikov inteligence, je bila znatno milejša od jeseni leta 1945, ko so bila vzpostavljena redna sodišča, ki so zdaj pristojna za sojenje sodelavcem okupatorja. To je nekaterim intelektualcem, kot je na primer znani predvojni novinar in urednik okupacijskega časopisa *Obnova* Milan Jovanović Stoimirović, omogočilo blažje kazni, kot bi jih dobili, če bi jim sodili neposredno po osvoboditvi. V nasprotju s prej omenjenimi novinarji, ki so bili ustreljeni, je bil na sojenju v prvi polovici leta 1946 obsojen na petnajst let zapor, od koder je prišel po pomilostitvi konec leta 1952.¹⁵

Treba je omeniti tudi to, da so nekaterim intelektualcem sčasoma s sklepi predsedstva Antifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije (ASNOS) zmanjšali prvotno izrečene zaporne kazni. To je bilo v neki meri odvisno tudi od njihovega poklica, številčnosti in pomembnosti za izgradnjo nove družbe. Dober primer za to je operni pevec in režiser Rudolf Ertl, ki je bil obtožen za pristop k organizaciji Kulturbunda in za delo v zemunski Tele-radio postaji za glasbene programe. Po krajšem času v zaporu se je s sklepom ASNOS smel vrniti v gledališče.¹⁶ V to kategorijo spadajo tudi tisti maloštevilni pripadniki inteligence, ki so imeli s stališča oblasti in partije sovražen odnos do nove oblasti in nove družbe, ali pa so s svojimi

¹⁵ Miličević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 307–309.

¹⁶ Rudolf Ertl je končal gimnazijo v Sarajevu in Travniku, medtem ko je študij prava zamenjal s študijem petja in glasbe (solo petje), ki ga je končal na Dunaju leta 1915. Od 1916 do 1919 je bil solist zagrebške, potem pa še beograjske opere. Delal je tudi v Narodnem gledališču in glasbeni šoli. Okupacija je pričakal kot direktor Opere, med njo pa je delal kot pevec in nosilec programa Opere. Na začetku leta 1944 je bil upokojen. Po krajšem bivanju v zaporu je razen v Narodnem gledališču v Beogradu delal tudi v Sarajevu in Novem Sadu. Državo je zapustil leta 1953, ko je odšel v Nemčijo. Med sojenjem na začetku leta 1945 so poudarjali, da je s svojim delom pod okupacijo »služil nemški in ustaški propagandi na glasbenem področju«. Po obsodbi vojaškega sodišča ga je obsodilo tudi Sodišče narodne časti Ljudske fronte Narodnega gledališča. – *Politika*, 19. 3. 1945, str. 5; AS, Ministrstvo za izobraževanje Ljudske republike Srbije (MP NRS), Personalni oddelek 1945–1951, Sodišče časti NOF – Upravi Narodnega gledališča, bez. št., 3. 6. 1945; Sima Ćirković: *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941–1944*. Leksikon ličnosti : slika jedne zabranjene epohe. Beograd 2009, str. 192–193.

nastopi kritizirali negativne pojave – kot profesor in politik Dragoljub Jovanović.¹⁷

Posebno kategorijo so sestavljali tisti intelektualci, ki so bili z obsodbami sodišč narodne časti odstranjeni ne samo iz ustanov, v katerih so delali, ampak tudi iz javnega življenja. Med njimi je moč opaziti več skupin. Najhuje je bilo za intelektualce, ki jih je kaznovalo Sodišče za sojenje zločinov in prestopkov zoper srbsko narodno čast¹⁸ z izgubo srbske narodne časti, kar je pomenilo izgubo različnih državljskih in političnih pravic. Čeprav je bila stroga, je bila to milejša kazen kot kazen za vojne zločine. V nasprotju s to skupino intelektualcev, pri katerih je bila vloga obsodbe javno ponižanje, osramotitev in izobčenje iz javnega življenja, je bolje končala skupina intelektualcev, ki so jo kaznovala interna sodišča narodne časti po ustanovah in poklicnih združenjih (Univerza, Združenje likovnih umetnikov, Narodno gledališče itd). Res je, da so jih odstranili iz delovnega in poklicnega okolja kot »nedostojne« svojega poklica, ampak po določenem času so lahko našli drugo službo ali pa so imeli pravico do pokojnine, kar ni veljalo za prvo skupino intelektualcev. Na Univerzi je eno takšnih sodišč umaknilo 37 profesorjev in asistentov. Ti so po takratnem mnenju »izgubili moralno pravico biti učitelji, ker so se pregrešili zoper učiteljsko čast in škodovali ugledu Univerze«. ¹⁹ Nekatere so zaradi teže prestopka postavili pred republiško sodišče narodne časti²⁰, druge so poslali Državni komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (samo dr. Josipa Balna), tretje so dejansko odpustili,²¹ četrtem, ki so pobegnili iz države, pa so potrdili odpovedi. Bili so tudi takšni, ki so bili z manjšimi kaznimi, kot je »javni ukor prek časopisja« (slikar Mladen Josić)²² ali nekajmesečni odvzem pravic do poklica²³ ali opomin za njihovo držo v času okupacije.

¹⁷ Dragoljub Jovanović, vodja opozicije znotraj Ljudske fronte, je bil konec 1947 obsojen na kazen odvzema svobode s prisilnim delom v trajanju devet let in na izgubo političnih in posameznih državljskih pravic za tri leta po prestani glavni kazni. Več o tem Nadežda Jovanović: *Život za slobodu bez straha. Studija o životu i delu dr. Dagoľjuba Jovanovića*. Beograd 2000, str. 536–593; Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 318–323).

¹⁸ Sodišče za sojenje zločinov in prestopkov zoper srbsko narodno čast je bilo ustanovljeno s Sklepom Velike protifašistične narodnoosvobodilne skupščine novembra 1944. Delovalo je od 24. 1. do 27. 6. 1945, ko je bilo ukinjeno, nerešeni predmeti pod njegovo pristojnostjo pa so bili preneseni na okrožna sodišča. Dosedanja raziskovanja pričajo, da je bilo na takšno kazen obsojeno kakšnih 1000 državljanov v Srbiji in Vojvodini. – Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 340.

¹⁹ Prav tam, str. 341–345; Dragomir Bondžić: *Beograđski univerzitet 1944–1952*. Beograd 2004, str. 80–86.

²⁰ Priporočilo je zajemalo peterico profesorjev: dr. Nikolo Popovića, dr. Henrika Barića, dr. Mihaila Gradojevića, dr. Justina Popovića in inž. Miodraga Totića.

²¹ Kazen odstranitve in odpovedi je dobilo dvanajst profesorjev, kar je potrdilo tudi Ministrstvo za izobraževanje Srbije. Razen dr. Veselina Čajkanovića, etnologa, so ostali dobili pravico do pokojnine. – Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 342–344.

²² *Politika*, 17. 2. 1945, str. 4.

²³ Sodišče narodne časti Ljudske fronte Narodnega gledališča je decembra 1944 pri preiskavi dela 11 članov gledališča štirim članom opere odvzelo pravico do opravljanja poklica v obdobju od 20. 10. 1944 do 1. 6. 1945 in še štirim od 20. 10. 1944 do 15. 8. 1945 z ukorom za njihovo držo pod okupacijo. – Momčilo Mitrović: *Izgnubljene iluzije. Ogledi iz društvene istorije Srbije 1944–1952*. Beograd 1997, str. 105–107.

Toda tudi to je bilo dovolj, da so začutili negotovost svoje nove družbene obravnave. Izgubili so pravico do državne službe, pravico do plače in pokojnine, pravico do opravljanja kakršne koli javne funkcije, politične pravice in prejšnji družbeni status. Vsemu temu je sledila še obsodba na kazen konfiskacije kot kazen ekonomskega značaja. V trenutku je izginilo tisto, kar so pridobivali skozi leta, ne glede na to, ali je šlo za materialne ali intelektualne dobrine oziroma ugled. Nekateri od njih niso mogli objavljati, javno nastopati ali delati, ostajali so brez kakršnih koli prihodkov. To se posebej nanaša na tiste intelektualce, katerih delo je bilo vezano na javnost. Znani primer je obsodba igralka Žanke Stokić na osem let izgube srbske narodne časti, ki je bila, kot je to kasneje priznalo tudi Okrožno sodišče za mesto Beograd, »stroga in eksemplarična«. Brez prihodkov, stara in bolna je živela »od tuje miloščine«, dokler ni umrla sredi leta 1947.²⁴ Sima Pandurović, Milan Kašanin in Ksenija Atanasijević so imeli več sreče, saj so bile njihove prepovedi opravljanja javne dejavnosti odpravljene na začetku petdesetih let.

Obsodba za »narodno izdajo« je hkrati prinašala tudi prepoved omenjanja imena delu obsojenih pripadnikov inteligence. Ti se, tako kot tisti, ki so ustvarjali mnogo prej in katerih dela so bila ocenjena kot izraz »velikosrbskih kulturnih in političnih teženj«,²⁵ niso smeli pojavljati v zbornikih ali antologijah, s čimer so bili izbrisani iz kulture spominov prihodnjih generacij. Poudarjali so, da mora obsodba za izdajo pravzaprav pomeniti tudi »smrt svetlega dela neke osebnosti, končno likvidacijo njihovega imena s svetlih strani zgodovine naroda«. Niso jim dovoliti, da bi še naprej živeli v okviru svojega naroda, da bi vplivali »na oblikovanje njegove zavesti in značaja, na razvoj njegovega družbenega in kulturnega življenja«. ²⁶ Če se je zgodilo, da je bil kdo omenjen, kot je bil to primer z Grigorijem Božovićem ali Slobodanom Jovanovićem, potem je sledilo najmanj javno opozorilo dežurnega partijskega voditelja.²⁷

Za novo jugoslovansko oblast in Partijo je bila represija način, da se, kot so poudarjali, izvede »diferenciacija« med inteligenco, razdeljeno na tiste, ki niso mogli biti »dostojni« člani družbe, in tiste, s katerimi sta lahko računali v prihodnosti. To je bila tudi priložnost, da se izvede svojevrstna razdelitev inteligence na tiste, ki so zanesljivi, omahljivi, odmaknjeni ali nezanesljivi v odnosu do obstoječe družbene stvarnosti. V

²⁴ Navedeno po: prav tam, str. 112–113.

²⁵ V predlogu zbornika *Pesniki Jugoslavije* iz leta 1945 so oporekali prisotnosti pesnika Vojislava J. Ilića in pesmi »Na Vardarju«. Pesem je bila razumljena kot neprimerna, ker je, po mnenju Agitpropa CK KPJ, »izkazovala velikosrbski šovinizem in žalila makedonski narod«, saj je makedonsko reko Vardar razglašala za srbsko. Enako je bilo tudi s pesmimi Vladimirja Stanimirovića, Milutina Jovanovića in Milosava Jelića, ki se kot so poudarjali, »propagirale in slavile četniške akcije v Makedoniji, posrbljanje Makedoncev in ideje Velike Srbije«. V zborniku ni smelo biti prostora niti za Đura Panića, ki je kot »režimski pesnik« slavil predstavnike dinastije Obrenoviće. – Nataša Milićević: »Građanski orman za knjige« - kulturno nasleđe i oblikovanje novog identiteta srpskog društva 1944–1950. V: *Tokovi istorije* 2006, št. 3, str. 122–140 (dalje Milićević, »Građanski orman za knjige«), tu str. 131.

²⁶ Radovan Zogović: *Može li izdaja da zastari*. V: *Borba*, 23. 10. 1946, str. 2.

²⁷ Milićević, »Građanski orman za knjige«, str. 131–132.

skladu s tem so bili določeni tudi konkretni postopki Partije. Obenem so omenjeni ukrepi predstavljali opozorilo ostalim pripadnikom srbske inteligence, naj pazijo na svoje obnašanje.

Hkrati z revolucionarno represijo je potekal tudi proces integracije v »novo družbo«. V nasprotju z represijo integracije ni spremljala dramatičnost. Zdelo se je, da se odvija v »tišini«. Izjema so bili tisti meščanski intelektualci, ki jih je nova oblast sama povabila k sodelovanju, ali tisti, ki so se ji sami priporočili. Šlo je za nekatere ugledne predstavnike srbske znanosti in kulture, kot so Marko Ristić, Milutin Milanković, Aleksander Belić, Ivo Andrić ..., ki so v glavnem s priložnostnimi članki v duhu novih stremeljenj pokazali voljo, da sodelujejo v ustvarjanju nove stvarnosti ali vsaj pomagajo pri njeni vzpostavitvi.²⁸

S stališča revolucionarne oblasti je imela najmanj dvojni pomen. Po eni strani je pridobivanje takšnih ljudi pomenilo zagotavljanje dobre zunanje podobe oblasti ne samo v državi, ampak tudi v tujini, še posebej, če upoštevamo dejstvo, da je njihov poklicni in osebni ugled neredko prestopal meje države. Po drugi strani je znanje teh intelektualcev imelo pomembno vlogo v izgradnji skoraj vseh področij družbe, vsaj do tistega trenutka, dokler ne dozoriijo novi, ideološko-politično primerni strokovni kadri.²⁹

Daleč največji krog srbske inteligence je bil sprejet in integriran, lahko bi rekli – »brez veliko hrupa«. Pravzaprav se je integracija inteligence zaradi realnega stanja v državi in družbi, s katerim sta se nova revolucionarna oblast in Partija soočili po osvoboditvi, vsiljevala kot nujnost. Strokovnost in znanje sta bili tisti odliki, ki sta manjkali novim političnim in družbenim silam, brez katerih pa si ni bilo mogoče predstavljati obsežnega programa družbenih in gospodarskih reform, s katerimi je bilo treba preobraziti družbo iz zaostale v napredno industrijsko. To je pomenilo, da je morala Partija kot glavna sila revolucionarne oblasti delno spremeniti in ponovno opredeliti svoje podedovano stališče do srbske inteligence, delno pa se odpovedati prvobitni praksi, ki se je pokazala za grob obračun z inteligenco. To ni bilo ne preprosto ne hitro. Medtem ko je represija odnašala svoje žrtve iz kroga podedovane inteligence, so namreč voditelji revolucije zahtevali, da se z inteligenco ravna previdno. Tako je že Petar Stambolić na zasedanju ASNOS novembra 1944 opozarjal, da bi bilo »škodljivo«, če bi se Partija in nova oblast »odrekli tisti pomoči, ki bi jo izgradnji in obnovi države lahko zagotovili kvalificirani kadri, še posebej tehnična inteligenca, zdravniki, profesorji, učitelji itd.«³⁰ Še bolj očitno so to ponovili na prvi mestni partijski konferenci Beograda na začetku marca 1945. Takrat so beograjski komunisti

²⁸ Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 471–481.

²⁹ Komunistična partija je ustvarjanje nove inteligence imela za najpomembnejšo smer v svojem dolgoročnem odnosu do inteligence. To je izhajalo iz razumevanja, da »nova družba« potrebuje novo in drugačno inteligenco, takšno, ki ni samo vzgojena in izobražena po novih vrednotah, ampak nova tudi po svoji socialni sestavi. Nova inteligenca bi morala postopoma zamenjati staro in oblikovati novo identiteto družbe. Več o tem v: Milićević, *Komunistička strategija prema srpskoj inteligenciji*, str. 303–306.

³⁰ Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije, str. 195.

dobili nalogo zbrati strokovnjake, ker so poudarjali: »Kje jih bomo dobili? Ni jih. Ne moremo jih vreči iz enot.«³¹

Po drugi strani je dovolj omeniti, da je Partija imela ves čas težave s pomanjkanjem ne samo bolj izobraženih kadrov, ampak tudi kadrov, ki jih je odlikovala elementarna pismenost. Po podatkih iz leta 1948, ko je v Partijo vstopilo precejšnje število bolj izobraženih ljudi, je bilo več kot 62 % članov na ravni cele države brez izobrazbe in z osnovno šolo, v Srbiji pa celo 74,6 %.³² Glede na to, da so bili člani Partije razporejeni na vse funkcije v državnem in gospodarskem aparatu, je izobrazbena struktura kazala, da je imelo 65,4 % funkcionarjev manj kot osnovno, samo osnovno ali nedokončano srednjo izobrazbo.³³

Po drugi strani je na zmanjšanje že tako nizke strokovne in izobrazbene ravni jugoslovanske in srbske družbe dodatno vplivala represija. To je Partijo prisililo v sprejemanje kompromisov, delno spreminjanje svojih stališč in angažiranje preostale inteligence za različna dela. Pot so našli, kot so temu rekli s partijskim besednjakom, v uporabi »diferenciacije«³⁴ oziroma v ločevanju in pritegovanju inteligence na stran Partije, potem pa še njene »ideološke prevzgoje« z idejno-političnim spoznavanjem z idejami, stališči in težnjami nove jugoslovanske oblasti. Tako je na primer ena direktiva KPJ iz septembra 1946 zahtevala, da naj se posveti pozornost tistim »deset tisočim ljudem, ki niso usvojili naše ideologije«, in ki so »nam nedoumljivi«, a »se iskreno trudijo stopiti na pot razvoja nove Jugoslavije«. Njih je bilo treba »prevzgojiti in prepričati.«³⁵ Temu bi morale služiti množične organizacije (Ljudska fronta, Sindikat ...) pa tudi strokovna združenja književnikov, univerzitetnih profesorjev, likovnih in glasbenih umetnikov ... Partija je posebno pozornost namenjala tistemu delu inteligence, ki je zavzel stališče »nevmešavanja v politiko«, a ga je Partija želela pritegniti.

Še posebej velik prelom z inteligenco se je zgodil pred prehodom na plansko gospodarstvo. Jeseni leta 1946 je začela veljati »bolj gibčna politika« do strokovnjakov. Boris Kidrič je zahteval, da se zmanjša nezaupanje do strokovnjakov in olajša »uporaba« njihove »intelektualne moči«, pa tudi povrne njihov propadli družbeni položaj.³⁶ Še dlje so šli na začetku leta 1949, ko so na tretji partijski konferenci Beograda zahte-

³¹ AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, šk. 146, Gradivo s Prve mestne partijske konference Beograda, 4. 3. 1945.

³² V. kongres Komunistične partije Jugoslavije 21–28. julij 1948, Beograd 1949, str. 165, Referat Aleksandra Rankovića o organizacijskem delu; AS, CK ZKS, Drugi kongres KPS, f. 3, Statistični pregled partijske organizacije Srbije. Od Prvega do Drugega kongresa KP Srbije maj 1945–januar 1949.

³³ Vladimir Milić: Revolucija i socijalna struktura. Beograd 1978, str. 133.

³⁴ O izvajanju »diferenciacije« med inteligenco sta govorila Edvard Kardelj in Mitra Mitrović – Đilas na ustanovnem kongresu Komunistične partije Srbije maja 1945 (Ustanovni kongres KP Srbije, str. 87, 198). Vprašanje »diferenciacije« se je permanentno vleklo skozi dokument. Še posebej se je vsiljevalo, ko se je govorilo o politično aktivni inteligenci in njeni nevtralizaciji.

³⁵ AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, f. 1, Direktivno pismo CK KPJ o bodočem delu na ideološki in politični vzgoji komunistov in ideološki in politični vzgoji delavcev, št. 10227, 21. 9. 1946 – CK KPS.

³⁶ Boris Kidrič: Sabrana dela, IV. Beograd 1985, str. 516–519, Predstavitev personalnih referentov republik in glavnih zveznih uprav na konferenci konec leta 1946.

vali, da se jim morajo, sočasno s političnim delom, »zagotoviti dobre življenjske razmere« in da se je treba zoperstaviti tistim partijcem, ki so to onemogočali, »*skrivajoč se za frazami o enakosti*« (kurziv – N. M).³⁷ S tem je bil na neposreden način zrušen eden od temeljnih principov, na katerih je počivala povojna družba. »Liberalizacija« je na začetku petdesetih ponovno spremenila odnos Partije do inteligenca.

Posamezni avtorji so že ugotovili, da je za to, da bi pritegnila inteligenca, Partija uporabljala različne metode. Med pomembnejšimi je dvig njene materialne in ekonomske ravni, kar je delno vidno tudi iz zgoraj navedenih stališč. Partija je tistim, ki so se odzvali povabilu za sodelovanje, ali so na druge načine sodelovali pri podpori novega reda, omogočala preprostejšo rešitev nekaterih akutnih problemov eksistencialne narave (stanovanje, hrana, denarna in materialna pomoč ipd.).³⁸ Takšna vprašanja sta oblast in Partija večinoma reševali prek strokovnih združenj in društev. Na primer, na začetku leta 1949 je bilo kakšnih 25 članov Narodnega gledališča premeščenih na »podporo v posebnih skladiščih«, članom baleta so izboljšali prehrano s »pol kilograma masla in 2 kg moke mesečno«, skladateljem in književnikom so zagotovili posebno sobo za delo ipd.³⁹ To je bilo bolj izrazito ob koncu obdobja, ki ga obravnavamo, še posebej pa v petdesetih letih, ko je tudi sicer prišlo do dviga prihodka, zaposlenosti in tehnično-tehnološke modernizacije; to so izvajali tudi prek sistema »posebne preskrbe«, raznih dodatkov, honorarjev ...⁴⁰ Po drugi strani, če se intelektualci niso vključili v stanovska združenja (Združenje književnikov, Združenje novinarjev ...), nad katerimi so komunisti imeli nadzor ali so jih v tem onemogočili zaradi svojega odnosa do narodnoosvobodilnega gibanja, so ostali brez možnosti ukvarjati se s svojim delom, to pa je pomenilo tudi brez kariere in dobrega materialnega in družbenega statusa. Seveda je dober status v novi družbi redno prinašal tudi več ali manj negotovosti, ki je bila izražena skozi potencialno izgubo službe, v povezavi z njihovim dojemanjem skozi ideološko-politično zanesljivost. Če niso imeli večjih grehov v preteklosti, če so sodelovali z novimi oblastmi in se izogibali kakršnim koli javnim nastopom, ki so vključevali kritiko ukrepov oblasti, so lahko pričakovali napredovanje v karieri in ugodne materialne in socialne razmere za življenje in delo.

³⁷ AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, šk. 146, Politično poročilo Rata Dugonjića na Tretji mestni partijski konferenci Beograda, januar 1949.

³⁸ Tukaj je nekaj primerov. Že v aprilu 1945 je Komisija za obnovo Univerze izvedla delitev daril beograjskim intelektualcem, ki so jim jih poslali bolgarski intelektualci. Darila, denar in tobak, so razdelili univerzitetnim učiteljem, Združenju književnikov in Združenju novinarjev. Prav tako je posameznim učiteljem in asistentom beograjske univerze pomoč dodeljeval tudi Izvršni narodnoosvobodilni odbor mesta Beograd. – AS, Univerza v Beogradu (UB), Komisija za obnovo Univerze, f. 1. O tem tudi v Dimić, Agitprop kultura, str. 105–105.

³⁹ AS, CK ZKS, Agitprop oddelek, šk. 10, Poročilo CK KPS - CK KPJ, št. 3064, 4. 2. 1949.

⁴⁰ Njihove šolske in izobrazbene kvalifikacije so ustvarjale osnovo za boljše materialne prihodke po Zakonu o državnih funkcionarjih iz 1946 ipd. na temelju višjih nazivov in položajev. Kot smo že omenili, je bil konec štiridesetih sistem egalitarnega modela racionirane preskrbe že precej načet. – AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, šk. 146, Politično poročilo Rata Dugonjića na III. mestni partijski konferenci Beograda, januar 1949. Več o tem tudi Mihailo V. Popović, Danilo Mrkšić, Todor Kuljić: Politika raspodele i ideologija. Beograd 1981.

Pripadniki meščanske inteligence se niso mogli znajti na vodilnih položajih v tistih družbenih službah, ki so bile pomembne ne samo s stališča ohranjanja oblasti, ampak tudi, če so bile pomembne za izvajanje programa družbenih in gospodarskih reform. Njihov položaj je bil občutljiv na področjih, kot so sodstvo, vojska ali novinarstvo, a sčasoma se je tudi na teh področjih njihovo število povečevalo.⁴¹ V primerjavi z omenjenimi področji, kjer je bil položaj funkcionarjev zaradi pomembnosti in idejno-politične občutljivosti negotov, se zdi, da je bil položaj starih funkcionarjev in strokovnjakov s finančnega področja nekoliko varnejši. Po eni strani so finance specializirano področje, ki ga je ves čas pestilo pomanjkanje strokovnjakov, po drugi strani pa je po svoji naravi omogočalo, da se delo omeji samo na strokovnost, brez vmešavanja ideologije in politike.⁴² Podobno je bilo tudi z zdravniki, ki jih ni bilo dovolj.

V številnih primerih je moč opaziti, da imata vključevanje in integracija pripadnikov inteligence v »novo družbo« značilnosti postopnosti. Postopnost je bila, gledano z očmi Partije in oblasti, najpogosteje diktirana z naravo in pomembnostjo njihovega strokovnega znanja in izkušenj z obnovo in izgradnjo države. Iz skupine profesorjev, ki je s sklepi Sodišča narodne časti na Univerzi izgubila svoje delovno mesto in položaj, s tem pa tudi način zagotavljanja eksistence, so se nekateri med drugo polovico leta 1945 vključili v gospodarsko in družbeno življenje države v službah strokovnih svetovalcev. Primera inž. Nikole Obradovića in dr. Mihaila Gradojevića sta zelo ilustrativna. Po sklepu Sodišča narodne časti sta bila junija 1945 odpuščena z Univerze,⁴³ že konec leta pa sta delala – resda kot honorarna uslužbenca ali sodelavca

⁴¹ Nova jugoslovanska oblast je v sodstvo vpeljala laični element in pri njem vztrajala, ker je menila, da lahko samo tisti, ki so prišli iz ljudstva, sestavljajo »ljudsko sodišče« in najboljše uveljavljajo »ljudsko pravico«. A nova oblast je kmalu dojela, da se mora opreti tudi na pravnike in sodnike, ker so bili laiki, kar se je priznavalo, ne samo »nestrokovni« in »pasivni«, ampak da tudi »ne razumejo službe in zahtevajo pojasnila od strokovnjakov«. Očitno je bilo precej primerov, ko so kmetje zavračali sojenja v mestu, pa celo samo sprejemanje te dolžnosti. To je vplivalo na to, da so novi organi oblasti razrešili situacijo z angažiranjem strokovnjakov. – AS, Prezidij Ljudske skupščine LRS, f. 1, št. 15, Zapisnik z 11. (izredne) seje Predsedstva ASNOS, 17. 3. 1945. Po podatkih Mileta Bjelajca je bilo po vrnitvi iz ujetništva v vrste nove vojske takoj sprejetih 733 častnikov bivše Jugoslovanske vojske, leta 1946 in 1947 pa še 1.283 častnikov, med njimi tudi 12 generalov. Pomanjkanje izobraženih častnikov je omogočilo, da so se sprejeti častniki zaposlili v izobraževalnih ustanovah, kjer je bilo njihovo poznavanje vojaških veščin izkoriščeno. – Mile Bjeljac: Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991. Beograd 1999, str. 48.

⁴² Tako je na primer Privredna banka Srbije leta 1945 v službo lahko vzela celotno osebje Narodne banke z enakimi pristojnostmi in pridobljenimi pravicami, kot jih je osebje imelo v Narodni banki. Enako so storili tudi s funkcionarji v podružnicah Narodne banke na območju federalne Srbije. – AS, MF LRS, Privredna banka, f. 615, dosje 625, Akt Sindikalna podružnica Privredne banke Srbije - MF Srbije, 30. 5. 1945.

⁴³ AS, Ministrstvo za izobraževanje Ljudske republike Srbije (MP LRS), Personalni dosje, f. II/34. Sklep Komiteja za znanstvene ustanove, Univerzo in velike šole Vlade LR Srbije o razrešitvi z dolžnosti Nikole Obradovića, št. 1503, 15. 3. 1945; prav tam, UB, Komisija za obnovo Univerze, k-II, Poročilo Komisije za obnovo Univerze, 19. 5. 1945; prav tam, f. 6-XVI/36, Prepis Sklepa Fakultete za kmetijstvo in gozdarstvo o razrešitvi z dolžnosti dr. Mihaila Gradojevića na temelju odločbe sodišča časti Univerze, št. 527, 11. 6. 1945; prav tam, Potrdilo sklepa ministrstva za izobrazbo, št. 8451 in 8452, 20. 5. 1942. Nikola Obradović je bil odpuščen zaradi svojega »sovražnega stališča pred vojno in za časa okupacije«.

– na položaju strokovnega svetovalca. V naslednjih letih sta dobivala vse bolj odgovorne službe, nato pa sta, prvi že 1949, drugi pa leta 1951, dobila vrnjen profesorski položaj in s tem tudi prejšnji položaj na Univerzi.⁴⁴

V skladu s temi spremembami je v pridobivanju in integraciji inteligence moč opaziti tri obdobja. Prvo obdobje, ki je trajalo od osvoboditve do konca 1946, je bilo zaznamovano tako s prizadevanjem, da se v obnovi in izgradnji angažira čim večje število srbskih intelektualcev raznovrstnih znanj in strokovnosti, kot tudi s postopnim preseganjem pretirane sumničavosti, podedovane iz preteklosti. Drugo obdobje se je začelo s pripravo na prehod na Prvi petletni načrt industrializacije in elektrifikacije, ko je bila uvedena tudi politika »bolj gibčnega« odnosa. To obdobje je trajalo do začetka petdesetih in se je še posebej nanašalo na tehnično inteligenco. S sprejemanjem politike »liberalizacije« v družbi je prišlo do še širšega sprejemanja meščanske inteligence, še posebej humanistične, kar je vplivalo na novo spreminjanje njihovega idejno-političnega in družbenega obravnavanja. Takrat so se na družbeni oder začeli vračati tudi tisti meščanski intelektualci, ki so se takoj po vojni znašli na udaru revolucionarne oblasti, kot sta Sima Pandurović in Ksenija Atanasijević.⁴⁵

Zaključimo lahko, da se je inteligenca v Srbiji v prvih letih po drugi svetovni vojni znašla med dvema med seboj nasprotujočima si procesoma – revolucionarno represijo in integracijo. Oba procesa je pod vplivom različnih dejavnikov, deloma podedovanih iz preteklosti deloma nastalih kot rezultat soočanja z novo povojno stvarnostjo, spodbujala in usmerjala Komunistična partija Jugoslavije kot glavna sila revolucionarne oblasti. Prvi proces je zmanjševal število intelektualcev v družbi, spreminjal njihov odnos do novega družbenega in političnega ambienta, vlival strah in zahteval umik, medtem ko je drugi ponujal obstanek, zahteval kompromise, osebne in skupinske, prisiljeval v prilagoditev in prisluh potrebam oblasti in družbe. Namesto predvojnega in angažiranega je povojna stvarnost ustvarila prestrašenega in opreznega intelektualca. Bili so tudi redki primeri angažiranih intelektualcev, kot so Milan Grol, Dragoljub Jovanović in Jaša Prodanović, ki so pokazali pogum in s svojimi javnimi nastopi izražali nezadovoljstvo do negativnih pojavov v družbi in državi, kazali na slabe rešitve, a tudi dajali konstruktivne predloge, kako bi določene zadeve primerno rešili ali popravili. Kljub temu pa so se pod pritiskom nove oblasti morali razmeroma hitro umakniti. In ne samo to: kaznovali so jih in zapirali. Naj omenimo samo Dragoljuba Jovanovića, ki je nekaj let preživel v zaporu. Prav ti primeri so bili vodilo ostalim pripadnikom inteligence, do kam so smeli iti in so lahko šli vsaj v prvih nekaj letih po vojni.

medtem ko so dr. Mihailu Gradojeviću zamerili, ker je leta 1942 sprejel položaj rednega profesorja in dekana Fakultete za kmetijstvo.

⁴⁴ AS, MP LRS, Personalni dosje, f. II/34. Odločba Sveta za izobrazbo, znanost in kulturo vlade LR Srbije o postavitvi N. Obradovića za rednega profesorja Strojne fakultete, št. 11266, 23. 5. 1951; prav tam, Personalni dosje, f. 6-XVI/36, Odločba ministrstva za znanost in kulturo LR Srbije o postavitvi dr. Mihaila Gradojevića za rednega profesorja Fakultete za kmetijstvo, št. 404, 9. 2. 1951.

⁴⁵ Milićević, »Građanski orman za knjige«, str. 138

Nataša Miličević

INTELLIGENTSIA IN SERBIA BETWEEN REVOLUTIONARY REPRESSION AND SOCIAL
INTEGRATION 1944-1950

S u m m a r y

After World War II the Serbian intelligentsia, like intellectuals in the rest of Yugoslavia, found itself in a specific position. This position originated in the ambivalent attitude of the Communist Party of Yugoslavia as the main force of the revolutionary authorities towards intellectuals. Namely, the Communist Party was aware of a profound social significance and role of the intelligentsia, but simultaneously it was distrustful and afraid of it due to its bourgeois origins stemming from the pre-war and wartime period. Thus the Communist Party emphasised the intellectuals, besides peasants and workers, as one of the pillars of the social transformation, while it excluded the bourgeoisie as a class it did not count on and which it wanted to repress. For the same reason it also established a difference between the »wanted« and »unwanted« intelligentsia, or intellectuals who were »fair, progressive and of the people« and those who were »unfair, reactionary and not of the people«. The latter were supposed to share the fate of the capitalists. However, the Communist Party was forced to integrate most of the »unwanted« intellectuals into the »new society« due to their scarcity and cultural capital they possessed, unlike the capitalists who were destroyed by the revolutionary authorities in the process of demolishing the bourgeois society and its heritage.

Immediately after the liberation the revolutionary repression dominated the intelligentsia in Serbia as well as elsewhere in Yugoslavia. This repression involved a whole range of measures implemented by the authorities in order to settle the score with the intellectuals and to suppress and remove them from the public life, culture, and politics. It also entailed the verification of the »propriety« of work and behaviour of the whole intelligentsia during the period of the occupation. Some intellectuals were permanently removed from the society, as they were executed by the military courts. Others served lengthier or shorter prison sentences, were removed for a while from the public life by the decrees of the »honour courts«, or received »public reprimands in the press« due to their behaviour during the occupation. At the same time the intelligentsia was divided into »indecent« and »decent« intellectuals – those who could participate in the establishment of the new society. Unlike repression, integration was not accompanied by any drama. It looked like it took place in »silence«. The only exception were those members of the intelligentsia who were called upon to cooperate by the revolutionary authorities, or those who volunteered themselves. Most intellectuals were integrated gradually. The initial suspicions and severity of measures were replaced by the policy of more »flexible« relations, allowing for the humanist intelligentsia – besides the technical intelligentsia – being more widely accepted due to the liberalisation in the 1950s.